

DİNİ/DİNLERİ BOYUTSAL AÇIDAN İNCELEME MODELLERİ: NINIAN SMART, FRANK WHALING VE BRYAN RENNIE ÖRNEĞİ*

Şevket ÖZCAN**

Özet:

Dini yedi boyutlu bir organizma olarak tanımlayan Ninian Smart, din araştırmalarında özellikle dinin/dinlerin doktrinel yönüne aşırı derecede vurgu yapılmasını eleştirerek, dinin çok yönlü/boyutlu bir fenomen olarak incelenmesinin gerekliliğini vurgular. Bu doğrultuda dinin/dinlerin yedi boyutlu din modeli bağlamında analiz edilmesini teklif eder. Bu model, pratik-ritüel, tecrübi-duygusal, hikayesel-mitolojik, doktrinel-felsefi, ahlaki-yasal, sosyal-organizasyonel ve materyal-sanatsal boyutlardan oluşur. Smart'ı takiben İngiliz din bilimcilerinden Frank Whaling, toplum, ritüel, ahlak, toplumsal bağlılık, kutsal metin/mit, kavramlar/doktrinler, estetik ve maneviyat boyutlarından oluşan sekiz boyutlu; Bryan Rennie tecrübe, yanıt, bilgi, ahlak, cemaat ve ifade boyutlarından oluşan altı boyutlu din modelleri ortaya koymuştur. Bu makalede Smart'ın modeli ve onu takip ederek ortaya konan modeller, genel özellikleri, benzerlikleri ve farklılıkları yönünden incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ninian Smart, Frank Whaling, Bryan Rennie, Din, Boyut, Model.

Models of Studying Religion/Religions in terms of Dimensional: Ninian Smart, Frank Whaling and Bryan Rennie Example

Abstract:

Ninian Smart, defining religion as a seven-dimensional organisms, emphasizes the necessity of studying religion as a multi-dimensional phenomenon by criticizing extreme emphasis on the doctrinal aspects of religion / religions in religious studies. In this regard, he proposes that religion / religions be analyzed in the context of the seven-dimensional religion model. This model comprises of practical-ritual, experiential-emotional, narrative-mythological, doctrinal-philosophical, moral-legal, social-organizational and material-artistic dimensions. English scholars, Frank Whaling, revealed eight-dimensions model consisting of society, ritual, morality, social commitment, sacred text / myth, concepts / doctrines, aesthetic and spiritual dimensions; Bryan Rennie revealed six-dimensions model consisting of experience, response, knowledge, ethics, community and expression dimensions by following Smart. In this article, Smart's model and the models revealed, following his model are examined in terms of their general characteristics, similarities and differences.

Keywords: Ninian Smart, Frank Whaling, Bryan Rennie, Religion, Dimension, Model.

* Bu makale Şevket ÖZCAN tarafından, "Ninian Smart ve Din Fenomenolojisi" (Ankara Üniversitesi SBÜ-2016) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, e-mail, ozcan.sevket06@gmail.com.

Giriş

İngiliz dinler tarihçisi ve din fenomenoloğu Ninian Smart,¹ Dini Araştırmalar alanında "nevi şahsına münhasır" bir bilim adamıdır. Kuşkusuz ki, onun bu özelliği kazanmasındaki en büyük etmenlerinden birisi, dinleri incelemede boyutsal din modelinin öncüsü olmasıdır. Nitekim bir taraftan pek çok bilim adamı çeşitli dini gelenekleri Smart'ın boyutsal modeli aracılığıyla analiz etmeye çalışırken, diğer taraftan onun modelinin yararlılığını kabul etmekle birlikte geliştirilerek güncelleştirilmeye muhtaç olduğunu düşünen bilim adamları vardır. Burada Smart'ın yedi boyutlu modelinin genel özellikleri ortaya konulup, onun modelini takip ederek kendi boyutsal modellerini geliştirmede öne çıkan Frank Whaling ve Bryan Rennie'nin modelleri ele alınacaktır.

1.Ninian Smart'ın Yedi Boyutlu Din Modeli

Dinin ne olduğu veya olmadığıyla ilgili kafa karışıklığının mevcut olduğunu düşünen Smart, kendi din anlayışını ortaya koymak amacıyla, "Bütün dinler için ortak bir öz var mıdır?" ve "Bir kişi herhangi bir dine tabi olmadan dindar olabilir mi?" soruları çerçevesinde bazı değerlendirmelerde bulunur. Birinci soru bağlamında, bütün dinlerde ortak bir öz aramanın belirsizlikle sonuçlanacağını ve farklı kavramsal problemlerin ortaya çıkacağını belirten Smart, bir dinin ibadet sistemine, diğerinin aşkın bir varlığa dayanması şeklindeki farklılığı örnek olarak verir. İkinci soru bağlamında, pek çok insanın herhangi bir dini hareketin müntesibi olmadan derin dini ilgilere sahip olduğunu belirten Smart, bu insanların bu ilgilerini doğayla ve diğer insanlarla olan ilişkilerine yansıtıklarını ifade eder.²

Bu bilgiler ışığında Smart, dinin doğasını belirlemek ve onun hakkında düşünmeye yardım edecek bir *fikirler şemasını* bulmak mümkün müdür? diye sorarak, dinin dar bir çerçevede tanımlanmasına karşı çıkar.³ Smart din tanımındaki esas zorluğun, onun farklı yönlerinin veya kendi isimlendirdiği şekliyle boyutlarının bulunmasından kaynaklandığını ifade eder.⁴

Smart, boyutsal açıdan dini şöyle tanımlamıştır: "*Din, çeşitli doktrinleri, mitleri, ahlaki öğretileri, ritüelleri ve sosyal organizasyonları olan ve çeşitli dini tecrübelerle canlılık bulan altı boyutlu bir organizmadır.*"⁵ Smart, bu boyutları ilk önce *The Religious Experience of Mankind (1969)* adlı eserinde ayrıntılı bir açıklama yapmaksızın ritüel, mitolojik, doktrinel, ahlaki, sosyal ve tecrübi olmak üzere altı başlık altında ortaya

¹ Ninian Smart (1927-2001), İskoç asıllı bir din araştırmacısıdır. Kaliforniya (Santa Barbara) ve Lancaster Üniversitelerinde akademisyenlik yapmış ve çeşitli üniversitelerde Dini Araştırmalar bölümlerinin kurulmasına öncülük etmiştir. Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi ve Din Felsefesi en önemli çalışma alanlarıdır. En önemli eserleri arasında, "*The Religious Experience of Mankind (1969)*", "*The Phenomenon of Religion (1973)*", "*The Dimensions of the Sacred (1996)*", "*The World's Religions (1998)*" adlı çalışmaları sayılabilir. Bkz. Ursula King, "Smart, Ninian", *The Encyclopedia of Religion*, (ER), Lindsay Jones (Editor in Chief), Second Edition, USA: Macmillan Reference, c. XII, 2005, s. 8442-8445.

² Ninian Smart, *The World's Religions*, New York: Cambridge University Press, 1998, s.12.

³ James L. Cox, *A Guide to the Phenomenology of Religion: Key Figures, Formative Influences and Subsequent Debates*, New York: The Continuum International Publishing Group, 2006, s.166.

⁴ Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", Çev. Ali İhsan Yitik, *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), İzmir, 1992, s. 426-427; *The Religious Experience of Mankind*, New York: Charles Scribner's Sons, 1969, s.15.

⁵ Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", s.438; *The Religious Experience of Mankind*, s.31.

koymuş ve daha sonra *The World's Religions (1989)* adlı kitabının giriş kısmında, dinin boyutlarını yeniden ele alarak materyal-sanatsal boyutu eklemek suretiyle pratik-ritüel, tecrübi-duygusal, hikayesel-mitolojik, doktrinel-felsefi, ahlaki-yasal, sosyal-organizasyonel ve materyal-sanatsal boyutlar olmak üzere bu boyutları altıdan yediye çıkarmıştır. *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs (1996)* adlı eserinde bu boyutlara politik ve ekonomik boyutların da eklenebileceğini ifade ederek, yeterli bir din tanımına ulaşılabileceğini ileri sürmüştür.⁶

Smart'ın güncellemeleri doğrultusunda onun din tanımı şöyle ifade edilebilir: "*Din, çeşitli ritüelleri-pratikleri, doktrinleri-felsefeleri, mitleri-hikâyeleri, ahlaki-hukuki öğretileri, materyalleri-sanatları ve toplumları-sosyal organizasyonları olan ve çeşitli dini tecrübelerle canlılık bulan yedi boyutlu bir organizmadır.*"⁷

Smart'a göre doktrinler, mitler ve ahlaki normlar dinin inanç yönü diğerleri ise dinin pratik yönüdür. Doğal olarak dinin pratik yönünün anlamı dinin inanç yönünde, dinin inanç yönünün anlamı da dinin pratik yönünde bulunabilir. Örneğin Tanrı inancının (inanç yönü) ve ibadetin (pratik yönü) anlamlarının birbirlerinde bulunması ve tanımlanabilir olması gibi.⁸

Dinlerin statik olmadığını belirten Smart, organizma benzetmesiyle bir dinin belli bir kökene ve formülasyon sürecine tabi olduğuna ve tarihi süreçle birlikte farklı etkilenmelere girebileceğine işaret eder. Örneğin köken itibarıyla Yahudiliğe dayanan Hıristiyanlığın daha sonra çeşitli doktrinler çerçevesinde belli bir formülasyona ulaşmasını ve tarihi süreç içerisinde çeşitli mezheplere ayrılarak bunların yerel özelliklerden etkilenmesini bu duruma örnek olarak verir.

Dinleri anlamak için onların geçirdiği evrelerin ve kültürel şartların iyi analiz edilmesi gerektiğini belirten Smart, dinlerin her birinin kendine has birer karışım olduğunu vurgular. Bu karışımın tarihi ve boyutsal olarak incelenmesinin önemine dikkat çekerek, yedi boyutlu din modelinin bu amaca hizmet eden ve dinin doğasının analizini sağlayan tutarlı bir şema olduğunu ortaya koyar.⁹

Smart ayrıca, dinler arasında yapılacak karşılaştırmalarda son derece dikkatli davranmanın gerekliliğine işaret eder. Çünkü ona göre din yekpare bir obje değildir. Aksine her din ayrı bir forma, belli bir iç dinamiğe, kendine ait özel anlamlara ve yegâneliğe sahiptir. Dolayısıyla Smart, her dinin ayrı bir organizma olduğunun düşünülerek, çeşitli bölümlerinin birbiriyle ilişkilerine göre değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu nedenle, çeşitli dinler veya onların farklı unsurları arasındaki çeşitli benzerliklerin sadece yüzeysel açıdan ele alınmamasının önemine dikkat çeker.¹⁰

⁶ Bkz. Cox, *A Guide to the Phenomenology of Religion*, s. 162-164.

⁷ Smart, *Religions of Asia*, New Jersey: Prentice Hall, 1993, s.28.

⁸ Smart, "Scientific Studies of Religion", *Preface to Christian Studies*, Ed. F.G. Healey, London: Lutterworth Press, 1971, s. 177.

⁹ Smart, *Religions of Asia*, s. 18- 19; *The World's Religions*, s. 26-28; *Religions of the West*, New Jersey: Prentice Hall, 1994, s. 11

¹⁰ Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", s. 438; *The Religious Experience of Mankind*, s. 31.

Yedi boyutlu modelinde her bir boyuta iki parçalı isim vererek ikili tarzda bir sınıflandırma yapan Smart, bu boyutsal anlayışını diğer kitaplarında güncellemiş ve özellikle seküler dünya görüşleriyle ilgili değerlendirmelerde de bulunmuştur. Batı geleneğinin din çalışmalarında din ele alınırken, Tanrı/tanrılara inancı vurgulayan doktrinel yönün ağır bastığını söyleyen Smart, bu yaklaşımın aksine "dinin söz konusu doktrinel yönün daha da ötesinde anlaşılması" gerektiğini iddia etmiş ve bu iddiasını desteklemek için de boyutsal din modelini kullanmıştır. Bu nedenle Smart, dini çok boyutlu ve organik olarak tanımlamayı tercih etmiştir.¹¹

Smart, fenomenolojik metoda uygun olarak din bilimcilerin araştırmalarına katkı sağlamak amacıyla dinleri boyutlara ayırarak açıklamaya çalışmıştır. Bu boyutlardan doktrinel, mitolojik ve ahlaki boyut içsel iken diğerleri dışsaldır. Dışsal olan boyutlar tarihidir ve dışarıdan bir kimsenin bakış açısıyla bu boyutları tasvir etmek mümkündür. İçsel boyutlar ise tarih ötesidir (*parahistorical*) ve bu boyutlarla ilgili gözlemleneni anlayabilmek için gerçek bir katılım zorunludur.¹² Bu nedenle Smart'ın yedi boyutlu din modelinin Dini Araştırmalar alanında çalışma yapacaklar için yeni bir bakış açısı sunmayı başardığı söylenebilir.¹³

Smart, dini boyutsal açıdan inceleyerek dengeli bir resmini sunmayı ve bu doğrultuda açıklamayı hedeflemektedir. Çünkü Smart özsel tanımları bütün dinlerin aynı odağa sahip olduğunu ileri sürmeleri, işlevsel tanımları da dinin tek bir yönünü ele almaları nedeniyle eleştirir. Bu bağlamda, Eliade'ın editörlüğünü yaptığı *Encyclopedia of Religion (1987)* (Din Ansiklopedisi) adlı eserde dinle ilgili pek çok maddenin olduğunu ancak bunların hiçbirinin dinin dengeli bir tanımını ortaya koyamadığını dile getirir. Çünkü Smart, bu maddelerin bazılarında bir dinî hareketin ahlak sistemi ve organizasyonlarının tarihine yer verilirken, doktrinel yönüne temas edilmediğini diğer taraftan maddelerin bazılarında doktrinlere yer verilirken ritüellere veya dini tecrübe gibi yönlere temas edilmediğini ifade ederek, bu durumun Dini Araştırmalar alanının genel durumunu yansıttığını ileri sürer. Dolayısıyla Smart, bu durum karşısında boyutsal din modelini teklif ettiğini ancak bütün dinlerde ve ideolojilerde bütün boyutların aynı şekilde önemli olduğunu iddia etmediğini dile getirir.¹⁴ Örneğin Birleşik Kilise mensupları arasında ritüelin Hinduizm'e, Yehova Şahitlerinde sanatın Ortodoks Hıristiyanlığa göre daha az önemli olduğunu, Humanistler için ahlakın Şintoistlere göre daha önemli olduğunu, Baptistler için tecrübenin Konfüçyüsçülere göre ve Budistler için organizasyonun New Age Akımına¹⁵ göre daha merkezi olduğunu belirtir.¹⁶

¹¹ Cox, *A Guide to the Phenomenology of Religion*, s. 162.

¹² Smart, *Secular Education and the Logic of Religion*, New York: Humanities Press, 1967, s. 104.

¹³ Uri E. Bakay, *Phenomenology of Religion*, <http://everything2.com/title/Phenomenology+of+Religion>, (erişim tarihi: 07.09.2014).

¹⁴ Smart, "Theravada Buddhism and the Definition of Religion", *Sophia* 34 (1), 1995, s. 164.

¹⁵ Bu akım, özellikle 1960'lı yıllarda Avrupa ve Amerika'da popüler hale gelen, seküler akımlara karşı çıkmakla beraber, alternatif bir din hüviyetine bürünen ve farklı dinlerin geleneksel öğretilerini barındıran bir harekettir. Bkz. Wouter J. Hanedraaff, "New Age Movement", *The Encyclopedia of Religion*, (ER), Lindsay Jones (Editor in Chief), Second Edition, USA: Macmillan Reference, c. XII, 2005, s. 6495-6500.

¹⁶ Smart, "Theravada Buddhism and the Definition of Religion", s. 165.

Smart'ın ortaya koyduğu bu yedi boyutlu din anlayışındaki her bir boyut geniş bir alana sahip olmakla beraber diğer boyutlarla da ilişkilidir. Örneğin Budizm'de merkezi bir inanç olan "*devamsızlık doktrini*" doktrinel boyutla ve meditasyonla ilişkili olması nedeniyle hem ritüel-pratik hem de tecrübi-duygusal boyutla alakalıdır. Dolayısıyla Smart bu yedi boyutlu modeliyle, pratikleri ve fikirleri ihmal etmeksizin insan ruhunu harekete geçiren ve toplumları şekillendiren hareketlerin ölçülü bir tanımını yapmaya çalışır.¹⁷

Bir şeyin din olarak isimlendirilebilmesi için yedi boyutun hepsine veya çoğunluğuna sahip olması gerektiğini belirten Smart, bu modelin dinî geleneklerle ilgili bilgileri düzenleyebilmek için geniş tabanlı bir menü sunduğunu ifade eder. Bu modelin dinler arasında karşılaştırmalar yapmak için uygun olduğunu söyleyen Smart, örneğin Theravada Budizmi'nde Tanrı veya tanrılara yer verilmese de, bu dinin yedi boyutu bağlamında teistik dinî geleneklerle karşılaştırmalar yapılabileceğini belirtir.¹⁸

Akademik hayatının önemli bölümünde kapsamlı ve sistematik tarzda boyutsal din analizleri yapan Smart'ın bu modeli kullanmasının temel iki amacı vardır. Birincisi dinle ilgili tek yönlü olmayan bir teoriye ulaşmak veya bir din tanımı yapmak için dinin boyutlarının kapsamlı, dengeli ve gerçekçi bir listesini ortaya koymaktır. İkincisi ise dini ortak bir öz veya içerik bağlamında değil çok yönlü bir tarzda yani boyutsal açıdan ele alarak özsel ve işlevsel tanımların ortaya çıkardığı problemleri bertaraf etmektir.¹⁹ Nitekim Smart, yedi boyutlu din modelinin bir dinin çok yönlü/kapsamlı bir resmini ortaya koymayı başarabilecek kullanışlı bir araç olduğunu ileri sürer.²⁰ Smart'ın yedi boyutlu din modelindeki boyutların genel özelliklerini şu şekilde ifade etmek mümkündür:

a.Pratik ve Ritüel Boyut

Dinin sadece teoriden ibaret olmadığını önemli ölçüde pratik bir bağlama sahip olduğunu belirten Smart, dinin, kendini çoğu zaman ibadet, dua ve kurban gibi uygulamalarla yahut yoga gibi pratiklerle ifade ettiğini söyleyerek, bütün bunları, dinin pratik-ritüel boyutu olarak isimlendirir.²¹ O, bu boyutu ikili tarzda isimlendirmekle dinin resmî ve belirlenmiş ritüelleriyle beraber Hindu ve Budist geleneklerinde yer alan ve manevi bilinci ve ahlaki anlayışı geliştiren yoga gibi pratikleri de açıklamayı amaçlar.²²

b.Tecrübi ve Duygusal Boyut

¹⁷ Cox, *A Guide to the Phenomenology of Religion*, s. 164.

¹⁸ Smart, *Buddhism and Christianity: Rivals and Allies*, London: The Macmillan Press Ltd., 1993, s. 6; *Background The Long Search*, London: British Broadcasting Co., 1977, s.60; *Religions of the West*, s.11.

¹⁹ Smart, "Theravada Buddhism and the Definition of Religion", s.165; *Choosing A Faith*, London, New York: Boyars/Bowerdars, 1995, s. 16-17; Jose Kuruvachira, *Religious Experience, Buddhist, Christian and Hindu (A Critical Study of Ninian Smart's Philosophical Interpretation of the Numinous and Mystical)*, New Delhi: Intercultural Publications, 2004, s. 40.

²⁰ Smart, *Worldviews: Crosscultural Explorations of Human Beliefs*, New York: Charles Scribner's Sons, 1983, s. 7.

²¹ Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", s. 427; *The Religious Experience of Mankind*, s. 16.

²² Smart, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*, Berkeley, London: Harper Collins, University of California Press, 1996, s. 10.

Smart'a göre boyutların en hayati olanı tecrübe ve duygusal boyut, kadın veya erkek olsun inananın duygu ve tecrübesini ifade eder. Dışarıdan gözlemleyen birinin inananın tecrübe ve duygularını anlayabilmesi için bu duygu ve tecrübelerin içerisine girmesi/iştirak etmesi gerekir.²³ Dini tecrübeyi, *numinous tecrübe* ve *mistik veya derin düşünme tecrübesi* olarak iki temel kategoriye ayıran Smart,²⁴ dinleri incelemek ve onların nasıl geliştiklerini ortaya koymak için bu iki farklı tecrübenin önemine dikkat çeker. Smart'a göre *numinous tecrübe*, kutsal, korku verici veya tabiatüstü ile karşılaşıldığında ortaya çıkan/hissedilen, Alman filozof ve teolog Rudolf Otto'nun (1869-1937) *mysterium tremendum at fascinans* (ürperti veren büyüleyici bir sır) kavramıyla özetlediği insanın dini tecrübesini ifade eder. *Mistik tecrübenin*, genellikle *numinous* olarak ifade edilen tecrübeden oldukça farklı olduğunu ifade eden Smart'a göre bu tecrübe, içsel ya da derin düşünceye dalma yolculuğudur.²⁵ Bu doğrultuda İslam gibi teistik dinlerde *numinous tecrübenin*, Theravada Budizmi gibi teistik olmayan dinlerde *mistik tecrübenin* hâkim olduğunu vurgular.²⁶

c. Hikayesel ve Mitolojik Boyut

Smart, dinin sadece tecrübe ve ritüelle değil aynı zamanda "kutsal veya ilahi bir hikaye" olarak tanımladığı mit ile ifade edildiğini belirterek, bu boyutu dinin hikayesel-mitolojik boyutu olarak isimlendirir.²⁷ Mitleri, dini gelenekleri ayakta tutan *kolektif hafıza* olarak gören ve "kutsal bir film" olarak nitelendiren Smart,²⁸ bir miti tarihte olmamış veya bilimsel olarak mantıksız şekilde nitelendirmenin fenomenolojik açıdan uygun olmadığını vurgular.²⁹

d. Doktrinel ve Felsefi Boyut

Bir dinin teolojisinde ifade edilen mitoloji ve sembolleri birbirinden ayırmanın her zaman kolay olmadığını söyleyen Smart, bu nedenle doktrinlerin, mitolojik veya sembolik olarak ifade edilen dini inanç ve ibadetleri sistemleştirme, netleştirme ve akli olarak izah etme teşebbüsleri olduğunu belirtir.³⁰ Bu bağlamda doktrinlerin felsefi bir yöne sahip olduğunu vurgulayan Smart, örnek olarak Hıristiyanlıkta özellikle Helenistik felsefenin etkilerinin görülebileceğine işaret eder.³¹

e. Ahlaki ve Yasal Boyut

Smart'a göre, hem mitolojik hem de doktrinel boyut nihai kurtuluşu telkin eden ve dünya görüşünü şekillendiren dini geleneklerin değerlerini etkiler. Dolayısıyla o, bir geleneğin ya da alt-geleneğin kendi bünyesinde yer alan yasayı/hukuku, dinin ahlaki boyutu olarak isimlendirilir. Örneğin Budizm'de beş erdem/emir olarak bilinen bazı bağlayıcı evrensel kuralların bulunması, rahip ve rahibelerin yaşamlarını kontrol etmek için tanzim edilmiş kuralların bulunması veya Yahudilikte ilahi varlık tarafından

²³ Smart, *Buddhism and Christianity: Rivals and Allies*, s. 20.

²⁴ Smart, *Dimensions of the Sacred*, s. 175.

²⁵ Smart, *The World's Religions*, s. 14- 15.

²⁶ Kuruvachira, *Religious Experience*, s. 278.

²⁷ Smart, *The World's Religions*, s.15; *Worldviews*, s. 79.

²⁸ Smart, *Dimensions of the Sacred*, s.131, 133.

²⁹ Smart, *The Phenomenon of Religion*, London: The Macmillan Press Ltd., 1978, s. 83-84.

³⁰ Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", s. 429; *The Religious Experience of Mankind*, s. 19.

³¹ Smart, *World Philosophies*, London, New York: Routledge, 2001, s. 147.

emredilmiş on emir ve altı yüz on üç mitsva (kural) bulunması bu boyut için birer örnektir.³²

f. Sosyal ve Organizasyonel Boyut

Bir inancı anlamak için öncelikle insanlar arasında bu inancın nasıl işlediğine bakılması gerektiğini düşünen Smart'a göre, dinler sadece inanç sistemlerinden ibaret değildir. Aynı zamanda onlar, birer sosyal organizasyon veya böyle organizasyonların bir parçasıdır. Onların toplumsal ve sosyal önemleri vardır. Doktrinel, mitolojik ve ahlaki boyutlar bir dinin görülmeyen âlemin mahiyeti hakkındaki görüşlerini ve insan hayatının nasıl şekillenmesi gerektiğiyle ilgili dinin amaçlarını ifade ederken, sosyal-organizasyonel boyut, dinin iddialarının gerçekteki şekilleniş tarzını ve dini kurumların faaliyet şekillerini ortaya koyar. Nitekim her dini hareket bir insan grubu içerisinde ortaya çıkar ve oldukça resmî şekilde (Kilise, Sangha, Ümmet vb.) organize edilir.³³

g. Materyal ve Sanatsal Boyut

Smart'a göre bu boyut, dinler için önem taşıyan binalar, sanat yapıtları ve hatta dünyanın doğal özelliği olan nehirler, dağlar, ağaçlar ve sular gibi değişik şekillerle ilgilidir. Smart, İslam ve Protestan Hıristiyanlık gibi geleneklerin ayrıntılı materyal simgelerden/tasvirlerden uzak dursalar da kendilerini zaman zaman sanatsal olarak ifade ettiklerini belirtir.³⁴ Smart, dinin tecrübi, ritüel, mitolojik, doktrinel ve ahlaki boyutu dış alemle ilgili herhangi bir şekle sahip olmaksızın soyut kavramlarla ifade edilebilirken, sosyal ve materyal boyutun dinin somutlaşması olarak düşünülebileceğini vurgular.³⁵

Genel olarak bakıldığında Smart'ın yedi boyutlu din modelinin din bilimcileri tarafından, dini/dinleri analiz etmede önemli bir araç olarak kabul ettikleri söylenebilir. Bu noktada Smart da kendi modeliyle ilgili olarak kutsallık veya dokunulmazlık iddiasında bulunmaz ve bu amaç için başka yöntemlerin kullanılabilmesini kabul eder.

Smart'ın dinleri analiz yönteminin kimi zaman kafa karıştırıcı veya karmaşık olduğu söylenebilir de bu durum onun sürekli kendini ve görüşlerini yenileyen bir akademisyen olmasına bağlanabilir. Dolayısıyla Smart'ın boyutsal modelini tam olarak anlamak için görüşlerinin bütüncül olarak ele alınması ve bu modelin geliştirilebilir olduğunun kabul edilmesi gerekir.

Sonuç olarak Smart'ın "yedi boyutlu din modeli"yle nihai amacının küreselleşen dünyada ötekinin inancıyla karşılaşan veya karşılaşmak zorunda kalan insanların birbirini anlamayı sağlayacak ve bunun sonucunda onları barış ve huzur içinde yaşayabilecekleri ortama kavuşturabilecek bir dini analiz aracı ortaya koymak olduğu söylenebilir.

³² Smart, *The World's Religions*, s. 18.

³³ Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", s.430-431; *The Religious Experience of Mankind*, s. 20-21.

³⁴ Cox, *A Guide to the Phenomenology of Religion*, s. 163.

³⁵ Smart, *The World's Religions*, s. 20; *Worldviews*, s. 8.

2. Frank Whaling'ın Sekiz Boyutlu Din Modeli

Dini Araştırmalar profesörü olup Güney Afrika, Amerika ve Hindistan dâhil pek çok ülkede araştırmalarda bulunan Whaling (d.1934), 1973 yılından beri çalıştığı Edinburgh Üniversitesinden emekli olmuştur. Cambridge Üniversitesinde Tarih ve Teoloji, Harvard'da Karşılaştırmalı Din eğitimi alan Whaling, doktora derecelerini Harvard ve Cambridge Üniversitelerinden almıştır. Hıristiyanlık Araştırmaları, Dinler Tarihi, Dini Araştırmalar Metodolojisi, Din Teolojisi, Karşılaştırmalı Din ve Hint Dini alanlarında yazarlığını ve editörlüğünü yaptığı yirmi kitap, yetmişden fazla makale ve seksenden fazla eleştiri yayımlamıştır. Ayrıca, çağdaş global ilişkiler, din eğitimi ve dinler arası diyalog konularıyla ciddi şekilde ilgilenmiştir.³⁶ Whaling'ın, özellikle editörlüğünü yaptığı *Theory and Method in Religious Studies: Contemporary Approaches to the Study of Religion (1995)* (Dini Araştırmalar'da Teori ve Metot: Din İncelemesinde Çağdaş Yaklaşımlar) adlı eseri Dini Araştırmalar metodolojisi alanında önemli bir yere sahiptir.³⁷

Smart'ı takiben sekiz boyutlu bir din modeli ortaya koyan Whaling, Smart gibi bütün bilimsel disiplinler ve yaklaşımların Dini Araştırmalar'ı şekillendirmede iş birliği halinde olması gerektiğini ifade eder. O, merkezî ilgisi din olan veya olmayan bütün metotların, hermenötik veya tümevarımsal yaklaşımlara sahip sosyal veya beşerî bilimlerin hepsinin bu iş birliğine dâhil olduğunu söyler. Ona göre Dini Araştırmalar'ın doğa bilimlerinden kendisini ayırt edici yönü, doğadaki nesnelere ilgili bilgileri değil insanlarla ilgili bilgileri ele almasıdır. Bu nedenle o, Din Sosyolojisi ve Antropolojisi, Din Psikolojisi, Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi ve Hermenötiği, mit ve metin araştırmalarının Dini Araştırmalar kapsamında yer aldığını ortaya koyar. Bu doğrultuda Dini Araştırmalar'da bir bütün olarak insanı (kişisel ve sosyal yönleriyle) incelemeyi başarabilmek için bütüncül yaklaşımlara ihtiyaç duyulduğunu ifade eder.³⁸ Whaling, süreç içerisinde Din Fenomenolojisinin öne çıkmasıyla Hollanda'da William Brede Kristensen (1867-1953), Gerardus van der Leeuw (1890-1950) ve C. Jouco Bleeker'in (1898-1983), Amerika'da Eliade'in, İngiltere'de Smart'ın ve başkalarının Oryantalist Araştırmaları, Alman tarihçiliğini, teolojii ve sosyal bilimlerin indirgemeciliğini aşan bir yaklaşım ortaya koymaya çalıştıklarını ve bu amaçla *epoche*³⁹ ve *empati* yöntemlerini kullandıklarını belirtir. Bu doğrultuda yapılan çalışmaların diğer büyük dini gelenekleri anlamada karşılaştırmalı bir yaklaşım ortaya koyduğunu ifade eder. Nitekim Whaling, farklı dini gelenekleri anlamada önemli bir araç haline gelen Din Fenomenolojisi'nin daha bütüncül bir bakış açısı için din eğitimi içerisinde etkileyici bir güç haline geldiğini ifade eder. Smart'ın dini bir organizmaya

³⁶ Peter Connolly (Ed.), *Approaches to the Study of Religion*, London: The Continuum International Publishing, 2006, s. vii-viii.

³⁷ Whaling, Küresel Bir Bağlamda Din İncelemesi", *Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945'ten Günümüze)*, Yayına Hazırlayan ve Çev. Fuat Aydın, Ankara: Eskiye yay., 2013, s. 337.

³⁸ Whaling, "Introduction", *Theory and Method in Religious Studies: Contemporary Approaches to the Study of Religion*, Berlin: Walter de Gruyter, 1995, s. 33-34.

³⁹ Araştırmacının incelediği konuyla ilgili bütün ön yargılarını paranteze veya askıya almasını ifade eder. Bu yöntem Din Fenomenolojisinin en önemli yöntemlerindedir. Bkz. Michael Lewis- Tanja Staehler, *Phenomenology: An Introduction*, New York: Continuum International Publishing Group, 2010, s. 35.

benzettiği yedi boyutlu modeli aracılığıyla hem öğrencilere hem de araştırmacılara dini gelenekleri anlamaları için erişilebilir bir yol sunduğunu belirtir.⁴⁰

Whaling, Smart'ın modelinin hem özel bir dini anlamak hem de farklı dinleri kendi aralarında karşılaştırmak için oldukça kullanışlı olduğunu ve tarihsel bir yol takip ettiğini ifade eder. Bu boyutların hem birbirine bağlı hem de çözümlene ve karşılaştırma maksadıyla ayrılabilir şeklindeki esnekliğinin, tasviri bir karşılaştırma modeli olarak onu güçlendirdiğini belirtir.⁴¹

Bütün modellerin kaderinde olduğu gibi Smart'ın modelinin de evrensel bir kabul görmediğini söyleyen Whaling'e göre Smart'ın modeline yapılan en önemli eleştiri dini somutlaştırdığı iddiasıdır. Dinin bir organizmaya benzetilmesinin ve dinlerin yedi boyuta sahip olduğu düşüncesinin araştırmacı için hem özgürleştirici hem de sınırlayıcı olabileceğini dile getiren Whaling, bu modelin yararlı olmayacağını düşünenlerin en fazla eleştiriye tecrübe boyutu üzerinden yaptıklarını ve yapacaklarını söyler. Her şeye rağmen Smart'ın modelinin düzeltilmeye devam edildiği sürece başarılı bir tasvir ve karşılaştırma aracı olduğunu ortaya koyar.⁴²

Whaling, Eliade'nin fenomenolojik tipolojisinin, Joachim Wach (1898-1955) ve Peter L. Berger'in (d.1929)sosyolojik karşılaştırmalarının, Geoffrey Parrinder'in (1910-2005) konulu karşılaştırma yönteminin ve Wilfred Cantwell Smith'in (1916-2000) derinlemesine karşılaştırmalar yapma önerisinin boyutsal karşılaştırma modelleriyle aynı amaca hizmet ettiğini dile getirir.⁴³

Smart'ın modeline karşılık Whaling, dini "dinamik bir organizma" kabul ederek sekiz boyutlu bir model ortaya koyar. Ona göre bu model, prensip olarak bütün dini geleneklere uygulanabilir ve özel bir dini geleneğin tarihi süreci hakkında bilgi verir. Öncelikle, Hinduizm'de mutlak gerçeklik olarak Brahma, Budizm'de aşkınsal hedef olarak Nirvana, Yahudilikte Yahve, Hıristiyanlıkta teslisin üç unsurundan biri olan Tanrı ve İslam'da Allah olarak ifade edildiği gibi her gelenekte aşkın kavramının farklı şekillerde tezahür ettiğini ortaya koyar. Budistlerin Dharma veya Buda'nın aracılığıyla Nirvana'yla, Hinduların Atman veya bir Hindu kişisel Tanrı aracılığıyla Brahma'yla, Yahudilerin Tora aracılığıyla Yahve'yle, Müslümanların Kuran aracılığıyla Allah'la, Hıristiyanların İsa aracılığıyla Tanrı'yla iletişim sağlaması gibi aşkın ile insanlar arasında bağlantıyı sağlayan "*aracı bir odağın*" her dini gelenekte mevcut olduğunu ifade eder. Bu doğrultuda örnek olarak, Yahudiler için Tora'nın, Hıristiyanlar için İsa'nın ve Müslümanlar için Kuran'ın aracılık odağı olması bakımından eşit olduğunu dile getirir.⁴⁴

Whaling, dünyanın bütün büyük dini geleneklerinin birbirine bağlı ve etkileşim halinde olan sekiz boyuta sahip olduğunu dolayısıyla bu dinlerin birer dinamik organizma

⁴⁰ Whaling, "A Brief History of the Study of Religion", DISKUS, Vol. 7, 2006, <http://www.basr.ac.uk/diskus/diskus7/whaling.htm>, (erişim tarihi: 22.08.2015).

⁴¹ Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", *Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945'ten Günümüze)*, Yayına Hazırlayan ve Çev. Fuat Aydın, Ankara: Eskiye Yay., 2013, s. 231-232.

⁴² Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", s. 232.

⁴³ Whaling, "A Brief History of the Study of Religion", (erişim tarihi: 22.08.2015).

⁴⁴ Whaling, "Theological Approaches", s. 233.

olarak görülmesi gerektiğini ifade eder. Bu boyutların tarihi bir yönü olduğunu söyleyen Whaling, sekiz boyutun çeşitli dini geleneklerde farklı önem ve vurguya sahip olmakla beraber mevcut olduğunu ancak bu durumun "bütün dinler aynıdır" anlamına gelmediğini belirtir.⁴⁵

Whaling, sekiz boyutun analiz amacıyla birbirinden ayrılırken herhangi bir boyutun öncelik veya üstünlüğe sahip olmadığını ancak söz konusu boyutların çeşitli dini geleneklerde farklı öncelik veya üstünlüğe sahip olabileceğini ifade eder. Çünkü ona göre her dini gelenek bu boyutlara sahip olmakla beraber bu geleneklerin her bir boyuta vurgusu farklıdır.⁴⁶ Whaling, bazı insanların aracılık yapılarak ulaşılan gerçekliğe/aşkınlığa bir karşılık verdiklerini dolayısıyla bu insanların bir dini geleneği şekillendiren sekiz boyutu dinamik bir şekilde kullandıklarını aksi takdirde bu boyutların cansız yapılara dönüşeceğini ifade eder.⁴⁷ Bu bilgiler ışığında onun modelinin sekiz boyutu ve genel özellikleri şöyledir:

a.Toplum boyutu: Bütün dini gelenekler sosyal bağlamda inananlarını bir araya getiren ve farklı sınıfları bünyesinde barındıran dini bir topluma sahiptir. Örneğin; ümmet, kilise ve sangha gibi.

b. Ritüel boyutu: Ritüeller, süregelen ibadet, ayinler (dini törenler) ve festivaller (bayramlar) olmak üzere üç farklı şekilde ortaya çıkar. Bütün dini geleneklerde bulunan süregelen ibadetler nadiren değişikliğe uğrayarak devam eder. Ayinler, doğum, ölüm ve evlilik gibi yaşamın önemli dönemleriyle ilgilidir. Festivaller ise Buda, Krişna, Musa, İsa ve (Hz.) Muhammed gibi büyük karakterlerin doğum günleri ve hayatlarında gerçekleşen önemli olaylar anısına gerçekleştirilir.⁴⁸

c. Ahlak boyutu: Bütün dini gelenekler iyi bir yaşama klavuzluk etme isteğine sahiptir. Çünkü onlar, yalan, hırsızlık, adam öldürme, ailenin şerefini gözetmemek ve sevgiyi inkârdan sakınma hususlarında mutabıktırlar. Monotesitik dini geleneklerde Tanrı'ya ve insana karşı bir sevgi anlayışı söz konusu iken Doğu gelenekleri doğaya karşı ahlaki bir ilgiye daha yatkındır.

d.Toplum ve toplumsal bağlılık boyutu: İlkel dinler gibi din ve toplumun iç içe geçtiği toplumlar hariç dini toplumlar uyum sağlamak, reform yapmak ve nüfuz etmek için geniş bir toplum içinde yaşama ihtiyacı hisseder. Toplumsal ve siyasi bağlılık ilgili geleneğin görüşlerine bağlıdır. Örneğin İslam'da bu durum kapalılık arz ederken, Hinduizm'de kast sistemi sosyalleşmenin önünü kapatır, Yahudilikte tarih boyunca yaşanan acı tecrübeler nedeniyle Yahudiler arasında toplumsal bütünleşme söz konusudur. Hıristiyanlıkta ise bir taraftan kendisini toplumdan soyutlayan keşişlerin olduğu diğer taraftan kiliseye ve devlete karşı derin bağlılıklarını ifade edenlerin bulunduğu bir çeşitlilik hâkimdir.⁴⁹

e. Kutsal Metin/Mit boyutu: Bu boyut, kutsal metinleri bir ölçüt olarak kabul etmeyen

⁴⁵ Whaling, *Christian Theology and World Religions: A Global Approach*, London: Marshall Pickering, 1986, s. 38.

⁴⁶ Whaling, "Theological Approaches", s. 233,235.

⁴⁷ Whaling, *Christian Theology and World Religions*, s. 47.

⁴⁸ Whaling, "Theological Approaches", s. 233.

⁴⁹ Whaling, "Theological Approaches", s. 234.

ilkel dini gelenekler haricinde sözlü geleneklerde veya kutsal metinlerde yer alan kutsal hikâyeleri veya mitleri içerir. İncil, Kuran, Tevrat ve Vedalar kutsal metin örnekleridir.

f. Kavramlar veya Doktrinler Boyutu: Hıristiyanlık kredo (inanç ilkeleri) ile diğer dini geleneklere göre kavramlara ve teolojiye daha fazla vurgu yapar. Ancak bütün dini gelenekler kendileri için oldukça önemli olan kavramlara sahiptir. Monoteistlik dinler Tanrı kavramına vurgu yapar ancak teslis örneğinde olduğu gibi kendi aralarında Tanrı görüşü bakımından farklılık vardır. Hint dini geleneklerinde ise yeniden doğum kavramı yaygındır.

g. Estetik Boyutu: Tarih boyunca özellikle pek çok insan okuma-yazma bilmediği için estetik temel kaynaklardan biri olma özelliğini korumuştur. Okuma-yazma bilsin veya bilmesin müzik, dans, heykel, ikonografi ve resim pek çok insan için önemlidir. Yahudilik, İslam ve Protestan Hıristiyanlıkta resim ve heykel gibi imgelerin kullanılması tartışmalıdır. Tac Mahal'deki ikonografi ve İran'daki halılar heykel veya sanatta insan veya Tanrı figürünün tasvir edilmemesi emrine karşı İslam'ın uyum sağlama şeklidir. Aziz Francis'in resimleri, Varanasi'deki Hindu tapınakları, büyük İslam camileri ve Buda'nın ihtişamlı heykelleri dini estetiği sergileyen önemli örneklerdir.⁵⁰

h. Maneviyat Boyutu: Dinin iç dünyasını vurgulayan maneviyat için kimileri maneviyatın her yerde aynı olduğu iddiasında bulunurken, bazıları da geleneklere ve genel yapılarına göre farklı olduğunu öne sürer. Bu iddialara karşılık maneviyatın bütün dini geleneklerde mevcut olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Hıristiyan mistikler, Müslüman sufiler, Hindu yogiler ve Zen ustaları başlıca manevi örneklerdir. Ayrıca sıradan insanların iyi işler gerçekleştirmeleri, doğaya veya kendi benliklerine yönelmeleri maneviyatlarını ifade etme şekilleri olarak kabul edilir.⁵¹

Maneviyat boyutunu kelimelerle ifade etmenin zor olduğunu söyleyen Whaling, bu boyutla ilgili olarak "iman" ve "yönelmişlik" kavramlarına dikkat çeker. Whaling, bütün dini geleneklerde mevcut olduğunu söylediği iman ve yönelmişliğin sekiz boyutla beraber inananın yaşamına nüfuz ettiğini ve anlam kattığını ifade eder. Ayrıca bu modelin iman, aracılık odağı, aşkın ve yönelmişlik gibi kavramları kullanması nedeniyle teoloji çalışmalarında kullanılmasının faydalı olacağını ileri sürer.⁵²

Whaling, bu modeliyle iki iddia ortaya koyar. Birincisi toplum, ritüel, ahlak, toplumsal bağlılık, kutsal metin/mit, kavram, estetik ve maneviyat şeklindeki sekiz boyutun bütün dini geleneklerde mevcudiyetine yöneliktir. İkincisi sekiz boyutun özel dini geleneklerdeki önem ve vurgusunun farklılığıdır. Whaling, bu iddialarının gerçekliğinden şüphe etmeksizin bu durumun karşılaştırmalı din araştırmalarına imkân sağladığını ve süreç içerisinde çeşitlenmelere kapı araladığını ileri sürer.⁵³

Whaling, modelinin özellikle üç özelliğine dikkat çeker. Birincisi bu model bütün dini

⁵⁰ Whaling, "Theological Approaches", s. 234.

⁵¹ Whaling, "Theological Approaches", s. 234-235.

⁵² Whaling, "Theological Approaches", s. 235.

⁵³ Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", s. 234-235.

geleneklerin arkasında yer alan aşkınlığa işaret eder. İkincisi bu model aşkın olanla insan arasında bağlantıyı sağlayan aracı bir odağa veya dini bir sembole işaret eder. Örneğin Tevrat, İsa, Kuran ve Dharma aracı bir odak olmaları nedeniyle benzerdir. Ancak onların benzerliği tipolojik değil işlevseldir. Üçüncüsü bu model bütün dini geleneklerde inananların yaşamına egemen olanın "iman" ve "yönelmişlik" olduğuna işaret eder. Bu noktada Whaling, bu boyutlarla dini gelenekleri inceleyenlerin niyetlerinin değil dini geleneklerin inananlar için ifade ettikleri anlamın ortaya konulmaya çalışıldığını ifade eder.⁵⁴

Whaling kendi modeliyle ilgili karşılaştırmalar yapmayı ve değerlendirmelerde bulunmayı ihmal etmez. Smart'ın modeliyle kendi modeli arasında üst üste yığılmalar olduğunu kabul eder. Kendisinin toplum ve toplumsal bağlılık şeklinde dini bir gelenek içerisinde toplumsal unsuru ikiye ayırırken Smart'ın sadece toplumsal boyuta yer verdiğini ifade eder.⁵⁵ Ancak Smart daha sonraki çalışmalarında modelini güncelleyerek boyut sayısını materyal-sanatsal boyutu da ekleyerek altıdan yediye çıkarmış ve her boyuta ikili bir isim vererek ele almıştır. Bu doğrultuda toplumsal boyutu toplumsal ve organizasyonel şeklinde ikili bir tarzda ortaya koymuştur.⁵⁶

Whaling, kendi modelinin ilkel veya büyük dini gelenekler olsun bütün dini geleneklerde kutsal metnin rolüne vurgu yaptığını ve en orijinal yönlerinden birinin estetiğe verdiği önem olduğunu belirtir. Bu boyutla dinin teorisi ve pratiği içerisinde müzik, resim, mimari, dans, edebiyat ve ikonografi tarafından oynanan role gönderme yapar. Smart, modelinin içerisinde en hayati olanın dini tecrübeye vurgu yapan tecrübi boyut olduğunu söylerken, Whaling birbiriyle ilişkili olan maneviyata vurgu yaptığını dile getirir.⁵⁷

Whaling, kendisinin sekiz boyutlu Smart'ın yedi boyutlu modelinin bütün dini geleneklerin tasvir edilmesi ve karşılaştırmaları için faydalı olduğunu düşünür. Bu modellerin tarihi olarak temellendirildikleri takdirde tarihi süreçleri bilinen dünyanın büyük dinleri için daha çok pratik bir anlama sahip olduklarını ifade eder. Bu nedenle bu iki modelin özellikle Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'a daha sonra Sihizm ve Bahai dini geleneklerine uygulanabilir olduğunu söyler. Ayrıca, bu modellerin üzerlerinde yapılacak değişiklikler sayesinde karşılaştırmalı din araştırmalarında daima kullanılacaklarına işaret eder.⁵⁸

Amerikalı din bilimcisi Clinton Bennett (d.1955), Smart ve Whaling'in modellerini bir tablo yardımıyla şu şekilde değerlendirir:

⁵⁴ Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", s. 235.

⁵⁵ Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", s. 234.

⁵⁶ Bkz. Smart, *The World's Religions*, s.13-22.

⁵⁷ Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", s. 234.

⁵⁸ Whaling, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", s. 235; "A Brief History of the Study of Religion", (erişim tarihi: 22.08.2015).

Şekil I: Smart ve Whaling'in Boyutsal Modellerinin Karşılaştırılması⁵⁹

Smart'ın Yedi Boyutlu Din Modeli	Whaling'in Sekiz Boyutlu Din Modeli
1. Pratik-Ritüel	1.Toplum
2.Tecrübi-Duygusal	2.Ritüel
3.Hikayesel-Mitolojik	3.Ahlak
4.Doktrinel-Felsefi	4.Toplumsal Bağlılık
5. Ahlaki-Yasal	5.Kutsal Metin/Mit
6.Sosyal-Organizasyonel	6. Kavram
7.Materyal-Sanatsal	7. Estetik
	8.Maneviyat
<ul style="list-style-type: none"> • İlk başta altı boyut idi. • İlk üçünü tarih ötesi diğerlerini tarihi olarak nitelendirir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Bütün boyutlar birbirine bağlıdır ve etkileşim halindedir. • Bu boyutların arkasında aşkın bir gerçeklik olduğuna yönelik bir vurgu vardır.

Bennett, Smart ve Whaling'in dışarıdan herhangi bir etkiye maruz kalmaksızın pek çok dinin inançlar, kutsal metinler, tarihler, kutsal mekânlar ve ibadetlere sahip olduklarını ve bu unsurları incelemenin dinleri anlamayı sağlayan ortak bir çerçeve sunduğunu düşünerek hareket ettiklerini ifade eder. Smart'ın ortaya koyduğu "dünya görüşü" (worldview) teriminin Budizm gibi dinlerle beraber Marksizm gibi seküler görüşleri de kapsadığını ve doğaüstü olana yönelik bir inanca atıfta bulunmadığı için din kavramından daha az problemlili olduğunu düşünür.

Bennett, iki modelin esnek olduğunu çünkü çeşitli geleneklerin bazı öğelere daha fazla vurgu yaptığını, dolayısıyla bu durumun boyutları ayrıntılı bir şekilde tartışmaya imkân sağladığını ifade eder. Örneğin çığır açıcı bir kişiliğin İslam, Hıristiyanlık ve Budizm'de (Hz.) Muhammed, İsa ve Buda örneklerinde olduğu gibi çok önemli iken Hinduizm ve Yahudilik'te daha az önemli olduğunu belirtir.⁶⁰

Bennett, Smart ve Whaling'in boyutsal yaklaşımının din araştırmacılarına inceledikleri konuya tutarlı bir şekilde yaklaşımlarına olanak sağladığını ve bu boyutların esnekliklerinden dolayı kare bir vidayı yuvarlak bir deliğe zorlamak gibi bir karaktere sahip olmadıklarını söyler.⁶¹

Bennett, Smart'ın doktrin kavramını tercih ederken Whaling'in daha esnek olduğunu düşündüğü "kavram" terimini kullandığına dikkat çeker. Bennett, Hıristiyanlık inancının Hıristiyanlık amentüsü (kredo) gibi doktrinler tarafından belirlenirken Hinduizm'in bu tarz doktrinel inançlar yerine insan varlığının doğası ve evrenin nasıl işlediğiyle ilgili *samsara* ve *karma* gibi kavramlara sahip olmasını örnek vererek, doktrin yerine

⁵⁹ Clinton Bennett, *Studying Islam*, London, New York: Continuum International Publishing Group, 2010, s. xv.

⁶⁰ Bennett, *Studying Islam*, s. xv-xvi.

⁶¹ Bennett, *Studying Islam*, s. xviii.

kavram teriminin daha kullanışlı olduğunu savunur.⁶²

Her iki din bilimcisiyle de teşriki mesaisi olan Bennet'e göre Whaling, Smart'ın boyutları üzerinde bazı uyarlamalar yaparak kullanışlı bir model ortaya koyar. Onun asıl amacı bütün dinlerle ilgili bir bakış sağlayabilmek için teolojinin araştırma alanını genişletmektir.⁶³

Sonuç olarak Whaling, din araştırmalarının Psikoloji'ye, Sosyoloji'ye, Tarih'e ve benzerine indirgenme sorunu olduğu gibi Teoloji'ye indirgenme sorunu yaşadığını düşünür. Ancak dünyadaki küresel gelişmeyle beraber insani, ekolojik ve ahlaki/aşkınsal problemlerin Dini Araştırmalar ile Teoloji'nin birlikte hareket etme ihtiyacını açığa çıkardığını ileri sürer.⁶⁴

3. Bryan Rennie'nin Altı Boyutlu Din Modeli

İngiliz dinler tarihçisi Rennie (d.1954), Edinburgh Üniversitesinde Dini Araştırmalar alanında lisansını tamamladıktan sonra yine aynı yerde mastır ve doktorasını tamamlamıştır. Özellikle Mircea Eliade'ın (1907-1986) metodolojik ve teorik yönüyle ilgili çalışmalar yapan Rennie, Amerika'daki Westminster College'de akademik yaşamına devam etmektedir. Rennie, "*The View of the Invisible World: Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience (1999)*" (Görülme-yen Âlem Düşüncesi: Ninian Smart'ın Dini Tecrübe ve Dinin Boyutları Analizi) adlı makalesinde Smart'ın yedi boyutlu modeliyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunarak din araştırmalarında kendisine ait altı boyutlu modeli kullanmayı teklif etmektedir.⁶⁵

Öncelikle Rennie, Smart'ın çalışmalarının en önemli yönünün *deskriptiflik* olduğunu ve bu nedenle Eliade gibi din bilimcilerini eleştirdiğini belirtir. Smart'ın özellikle dini anlamının teorik yönüyle ilgilendiğini ve bu nedenle boyutsal din modelini ortaya koyduğunu dile getirir. Din bilimcilerinin mevcut bakış açılarından farklı olarak seküler dünya görüşlerini incelemenin dini anlamaya yardımcı olacağını düşündüğünü ifade eder. Smart'ın Dinler Tarihi'yle ilgili yaptığı kapsamlı ve *deskriptif* açıklamaların kullanışlı ve etkileyici olduğunu söyleyen Rennie, amacının onun boyutsal anlayışının ortaya çıkardığı ve üzerinde durulmamış varsayımları ele alarak bazı çözüm yolları sunmak olduğunu belirtir.⁶⁶

Rennie, Smart'ın analizlerinde "görülme-yen âlem" kavramının çok önemli olduğunu nitekim boyutsal modelini ilk defa ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğu *The Religious Experience of Mankind (1969)* adlı eserinde on altı kez bu kavrama atıfta bulunduğunu ve ayrıca bu kavrama eşdeğer olarak "ilahi dünya" ve "kutsal dünya" gibi kavramları kullandığını ifade eder. Smart'ın bu eserinde seküler dünya görüşüyle

⁶² Bennett, *In Search of the Sacred: Antropology and the Study of Religions*, London, New York: Cassell, 1996, s. 115.

⁶³ Bennett, *Studying Islam*, s. xxvii.

⁶⁴ Whaling, "Theological Approaches", s. 256-257.

⁶⁵ Rennie, "Brief Biographical Details", <http://www.westminster.edu/staff/brennie/biopic.htm>, (erişim tarihi: 25.08.2015).

⁶⁶ Rennie, "The View of the Invisible World: Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience", *BULLETIN/CSSR*, Vol. 28, Number 3 / September-1999, s. 63.

dini birbirinden ayıran temel özelliği, görülmeyen âleme atıfta bulunmak olarak belirlediğini dile getirir. Bu noktada Rennie, Smart'ın din ile ideoloji arasında ayırımı ortaya koymada yeterince başarılı olmadığını ileri sürer. Çünkü geleceğe dair sınıfsızlık ütopyasının görülmeyen bir âlem olarak tanımlanması durumunda Marksizm'in bütün boyutlara sahip bir din gibi kabul edilebileceğini söyler.

Smart'ın anlayışında bir ideolojinin dini veya seküler olduğuna boyutlara yapılan farklı derecelerdeki vurgulardan ziyade görülmeyen âleme atıfta bulunup bulunmadığına yönelik *apriori* bir kategori vasıtasıyla karar verildiğini söyleyen Rennie, Smart'ın din tanımını kısır döngüden kurtarmak ve doğrulanabilir bir niteliğe kavuşturmak için görülmeyen âleme atıfta bulunmanın özelliklerinin daha net bir şekilde ortaya konulması gerektiğini ifade eder. Buna karşılık, Smart'ın daha sonraki çalışmalarında boyutların sayısını artırmasına rağmen görülmeyen âleme yönelik atıfların artmadığını, aksine "*Görünen aracılığıyla görünmeyeni tasavvur edebiliriz.*"⁶⁷ şeklinde dolaylı bir açıklamaya dönüştüğünü ifade eder.⁶⁸

Rennie, Smart'ın *Dimensions of the Sacred (1996)* adlı eserinin tamamında ve ayrıntılı bir şekilde dinin boyutlarını ele alarak her boyuta ortalama otuz dört sayfa ayırdığını ve yedi boyuta politik ve ekonomik olmak üzere iki boyut daha ekleyerek boyut sayısını dokuza çıkardığını dile getirir. Smart'ın orijinal altı boyutlu modeline materyal-sanatsal, politik ve ekonomik boyutları eklemesini oldukça faydasız olarak değerlendirir. Boyutlar içerisinde materyal boyutun kapsamının oldukça yetersiz olduğunu düşünen Rennie, Smart'ın bu sayfaların onunda kutsal mimari tarihini, bir buçuk sayfada kutsal kitapları ve kalan sayfalarda kutsal resim ve heykelleri incelediğini ifade eder. Rennie, Smart'ın bu kitapta politik ve ekonomik boyutları beraber açıklamaya çalışsa da bu boyutların neredeyse mevcut olmadığını düşünür. Her şeye rağmen Smart'ın materyal-sanatsal, ekonomik ve politik boyutları düşünmeye yönelik giriş mahiyetinde vurgular yapmasını takdir ettiğini ifade eder. Bu eserle beraber bütün boyutlar içerisinde görülmeyen âleme yönelik açık bir atfın sadece üçe indiğini belirten Rennie, daha ileri düzeyde bir açıklama yapılmamasına özellikle dikkat çeker.⁶⁹

Rennie, Smart'ın *The Religious Experience of Mankind(1969)* ve *Worldviews (1983)* adlı eserlerinde dini tecrübeyi dindar insanın Latince *sine qua non (olmazsa olmaz)* olarak belirlediğini ve *Dimensions of the Sacred(1996)* adlı eserinde hiyerarşik olarak dini tecrübeyi diğer boyutların üzerine hâkim kıldığını dolayısıyla tecrübi-duygusal boyutun açık bir şekilde onun analizlerinin kalbi olduğunu ortaya koyar. Çünkü Smart'ın, görülmeyen âlemin tecrübesine sahip olmayı dinin ayırt edici özelliği olarak ileri sürdüğünü dile getirir. Smart'ın dini tecrübeyi özellikle *numinous* ve *mistik* tecrübe bağlamında değerlendirdiğini belirten Rennie, onun açıklamalarının dini

⁶⁷ Smart, *The Worldviews*, s. 95.

⁶⁸ Rennie, "The View of the Invisible World", s. 63-64.

⁶⁹ Rennie, "The View of the Invisible World", s. 64.

tecrübenin neye benzediğiyle ilgili bir şeyler sunarken, tanımlanmasıyla ilgili hiçbir şey ortaya koymadığını ileri sürer.⁷⁰

Smart'ın tecrübeyle ilgili analizlerinde teorik sorunlar olduğunu ifade eden Rennie, onun neyin gerçek tecrübe olup olmadığıyla veya hangi tür tecrübe olduğuyla ilgili ön yargılı bir tavrının olduğunu ve bu durumun bilincinde olmadığını iddia eder. Smart'ın analizlerinde gerçek ile gerçek olmayan tecrübe ayırımında ön yargılarının etkili olduğunu belirten Rennie, inananın tecrübe iddiasının gerçek bir tecrübe olarak ele alınıp alınmayacağına daima sorgulanması gerektiğini söyleyerek, bilim adamının inananın beyan ettiği tecrübenin ifadesini gerçek bir fenomen kabul edip fenomenolojik olarak ele almasının zorunlu olduğunu ifade eder. Bu tavrın Smart'ın analizinin yapısını bozmadığını ve dini tecrübeyle ilgili ikili kategorik ayırımının önemini azaltmadığını söyleyen Rennie, bu şekildeki bir tavrın fenomenolojik yaklaşımın gelişmesine katkı sağlayacağını düşünür.⁷¹

Rennie, Smart'ın seküler dünya görüşlerini dinler gibi işlev gördüklerini düşündüğü için⁷² analizlerine ısrarla dâhil ettiğini ancak seküler ve dini dünya görüşlerini birbirinden açık bir şekilde ayırmada başarılı olamadığını dolayısıyla bu durumun onun analizlerindeki teorik bir problem olarak görülebileceğini ifade eder. Onun öncelikle Hümanizm ve Marksizmle örneklediği seküler dünya görüşlerine *The World's Religions (1989)* adlı kitabında Ulusalçı eklediğini ve "dünya görüşü analizi" ile "din incelemesi" ifadelerini eş anlamı olarak kullandığını belirtir. Seküler dünya görüşlerinin kendilerini dini özellikte değerlendirmemesine rağmen Smart'ın onları din benzeri şeklinde ele alarak aynı terimlerle analiz etmeye çalışmasını ve bunun inanç sistemlerini anlamada yardımcı olacağını ileri sürmesini eleştirir. Sonuç olarak, Smart'ın seküler dünya görüşlerine yönelik tavrının tutarsızlık taşıdığını dolayısıyla onun bu tavrının dini ve dini olmayan seküler dünya görüşlerini ayırt etmede yeterli olduğunun iddia edilemeyeceğini ifade eder.⁷³

Rennie, görülmeyen âlem kriteri yerine Smart'ın zaman zaman bir takım analizler yaparak üzerinde durduğu "büyü" konusuna vurgu yapılmasının dini ve dini olmayan dünya görüşlerini ayırmada yardımcı olacağını veya bir hareket noktası kazandırabileceğini öne sürer.⁷⁴ Nitekim Smart, dinlerde büyüünün sağlık üzerindeki etkisinin genel anlamda dini geleneklerce kabul edilmesine rağmen, modern dönemde teknolojik gelişmelerle birlikte teknolojinin büyüünün prestijini yıkarak bir tür yeni büyü şekline dönüştüğünü ifade eder.⁷⁵

Dinle ilgili boyutsal modellerin dini geleneklerin ortak ve evrensel özelliklerini ortaya koymayı amaçladıklarını belirten Rennie, dini altı boyut bağlamında değerlendirir. Ona göre birbirine kesin bir tarzda bağlı olmayan bu boyutlar birbirinin içerisine geçen

⁷⁰ Rennie, "The View of the Invisible World", s. 64-65.

⁷¹ Rennie, "The View of the Invisible World", s. 65.

⁷² Smart, *Dimensions of the Sacred*, s.254, 274.

⁷³ Rennie, "The View of the Invisible World", s. 66.

⁷⁴ Rennie, "The View of the Invisible World", s. 67-68.

⁷⁵ Smart, *Worldviews*, s.134-135; *The Phenomenon of Christianity*, s. 45; *The Phenomenon of Religion*, s.104.

yapboz oyununa benzer ve her bir boyutun tamamladığı bu yapboz dinamik bir bütünlük oluşturur. Bu boyutları sırasıyla şu şekilde açıklar:

a. Tecrübe (ifşa/vahiy) boyutu: Din görülmeyen bir düzenle ilgili taahhütte bulunurken bu düzen herhangi bir şekilde kendisini insanlığa ifşa eder. Büyük dünya dinlerinde temel ifşa vasıtasının kutsal metinler olduğu düşünülür. İfşa vasıtası ne olursa olsun ifşanın gerçekleştiği alan zorunlu olarak insan tecrübesidir. Bu nedenle, İncil tarihte yaşayan İsa'nın yaşamı; Kuran, (Hz.) Muhammed'in vizyonları; Tripitaka Buda'nın aydınlanması kadar ifşacı değildir. Okuma-yazma bilmeyen toplumlarda ise şamanın tecrübesi veya manevi uzman gibi karakterler ifşa vasıtasıdır.

b. Yanıt (iman) boyutu: İman ifşa olana yönelik bir yanıtıdır, "söz olarak iman" ve "düşünce olarak iman" olmak üzere ikiye ayrılır. Söz olarak iman, görülmeyen düzen hakkındaki nihai iyimserliğin duygusal halidir. Düşünce olarak iman, görülmeyen düzenle ilgili belli başlı özel doktrinel iddialara bağlılığı ifade eder. İnanan için iman bir ifşa vasıtasıdır. Çünkü inanan ilahi olanın ifşa ve yaratma eylemlerini iman aracılığıyla idrak edebilir.⁷⁶ Rennie'nin işaret ettiği iman çeşitlerini İslam literatüründeki taklidi ve tahkiki iman olarak değerlendirmek mümkündür.

c. Bilgi (epistemoloji) boyutu: İman aracılığıyla ifşa olunan şey kutsal bilgi olarak kabul edilir. İnanan için otoriter bir bilgi kaynağı olan iman sayesinde elde edilen tecrübe (yani ifşa), inananın özel aktivitelerini destekleyen bir unsurdur. Bu aktiviteler aynı zamanda teoloji, antropoloji ve kozmoloji bilgisi tarafından doğrulanır. Örneğin bütün eylemlerin adaletli bir şekilde karşılığının alınacağını bildiren karma, Allah'ın merhametli olması ve Kitab-ı Mukaddes'te Rab'be umut bağlayanların kurtuluşu ereceklerinin haber verilmesi gibi.⁷⁷

d. Ahlak boyutu: Bu boyut, doğru ve faydalı özel bir insan davranış modeli olduğu iddiasını taşır. Bu davranış modeli, görülmeyen düzenle uyum halindedir. Öyle ki dışsal yönden kozmos ve toplumla, içsel yönden tecrübe sahibinin gerçekleştirdiği kişisel davranışla uyumludur.

e. Cemaat boyutu: Aynı kutsal soya (sacred genealogy) sahip olanlar yani aynı ifşalara aynı şekilde iman ederek aynı ahlakı benimseyenler ayırt edici bir kimliğe sahiptir. Bu kimseler kendi içinde uyumlu ve tanımlanabilir bir sosyal gruba bağlıdır.

f. İfade (tanıklık) boyutu: Dini grubun ifadeleri kendi oluşturdukları dünya görüşünü bilerek veya bilmeyerek destekler ve kuvvetlendirir. Bilinçli olarak kendine bir misyon belirleyen ve bilgi olarak dini bilgiyi esas alan dini toplum, kendi inancının doğruluğu noktasında başkalarını ikna etmek için kendi tanıklığını ortaya koyarak, kendi imanının propagandasını yapar. Bu boyut içerisinde özellikle sanatlar oldukça etkilidir. Öyle ki ikonografi, drama, mimari, sözlü gelenek ve yazılı kutsal metinler dini boyutların bütün ana yapısını ifade eder. Bu ifadeler, başkalarının tecrübelerinin de bir parçası

⁷⁶ Rennie, "Understanding Religious Experience and Expression", [http://www.westminster.edu/staff/brennie/rel111in.htm](http://www.westminster.edu/staff/brennie/rel111in.htm;);
<http://www.wabashcenter.wabash.edu/syllabi/r/rennie/rel161/rel111in.htm#models>,
(erişim tarihi: 30.08.2015).

⁷⁷ Mezmurlar:37/9-11.

haline gelir. Nitekim dini bir sanat eserinin inanana yaşattığı tecrübe örneğinde olduğu gibi bir anlamda inananın ifadeleri zaman içerisinde sahip olduğu tecrübe haline gelir.⁷⁸

Bu bilgiler ışığında Smart, Whaling ve Rennie'nin boyutsal modelleri bir tablo yardımıyla şu şekilde karşılaştırılabilir:

Şekil II: Boyutsal Din Modellerinin Karşılaştırılması⁷⁹

	Ninian Smart Yedi Boyutlu Model (1969)	Frank Whaling Sekiz Boyutlu Model (1986)	Bryan Rennie Altı Boyutlu Model (1992)
1	Tecrübi-Duygusal	Maneviyat	Bilgi (Epistemoloji)
2	Hikayesel-Mitolojik	Kutsal Metin/Mit	İfşa (Vahiy)
3	Ritüel-Pratik	Ritüel	İfade (Tanıklık)
4	Sosyal-Organizasyonel	Toplum	Cemaat
5	Doktrinel-Felsefi	Kavram	İman
6	Ahlaki-Yasal	Ahlak	Ahlak
7	Materyal-Sanatsal	Estetik	
8		Toplumsal Bağlılık	

Tabloda görüldüğü üzere, boyutsal din inceleme modelinin öncüsü olan Smart'ın boyutları Whaling ve Rennie'nin modellerine esas teşkil eder. Her ne kadar ahlak dışındaki boyutların isimlerini farklı kullansalar da üç modelde de vurgulanmak istenen herhangi bir dinin bu boyutlar aracılığıyla incelenebilir ve anlaşılabilir olduğudur.

Smart'ın modeli esas model olsa da bu üç boyutun kendi aralarında etkileşime girdikleri âşikardır. Nitekim Smart modelini ilk önce altı boyutlu ele aldıktan sonra daha sonraki çalışmalarında bu boyut sayısını yediye çıkarmış hatta ayrıntılı açıklamada bulunmasa da politik ve ekonomik boyutlarında bunlara eklenebileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Smart'ın, kendini geliştiren ve eleştirilere açık olan bilim adamlığı çerçevesinde kendi modeline yönelik yapılan eleştiriler ve kendisini takip ederek ortaya konan boyutsal modeller nedeniyle böyle bir değişikliğe gittiği söylenebilir.

Bu üç model arasındaki en önemli fark Smart ve Whaling'in dini dinamik bir organizmaya benzetmesine rağmen Rennie'nin bunun yerine yapboz benzetmesini

⁷⁸ Rennie, "Understanding Religious Experience and Expression", (erişim tarihi: 30.08.2015).

⁷⁹ Bu tablo, <http://www.carfileo.org/documents/courseprofiles/11MUnits123456.pdf>, (erişim tarihi: 30.08.2015), s. 23'deki "Analytic Models Used in Studying World Religions" (Dünya Dinlerini İncelemede Kullanılan Analitik Modeller) başlıklı tablodan uyarlanarak hazırlanmıştır.

kullanmasıdır. Çünkü organizma benzetmesi boyutların birbirlerini önemli ölçüde etkilemesine işaret ederken yapboz benzetmesi boyutlar arasını kesin bir çizgiyle birbirinden ayırmaya yöneliktir. Ayrıca bu modeller bağlamında Smart'ın daha basit ve anlaşılır kavramlar kullanmaya özen gösterdiği söylenebilir.

Smart ve Whaling'in boyutsal modellerinde özellikle dinin toplumsal alanda nasıl şekillendiğiyle ilgili vurgular ağırlık taşıırken, Rennie'nin modelinde daha çok dinin teorik yönü ön plana çıkarılır. Nitekim Rennie'nin, ritüelin dindeki yeriyle ilgili açık bir bilgi vermemesi dikkat çekicidir. Rennie, her ne kadar boyutların bir yapboz gibi kesin çizgilerle ayrılabilceğini iddia etse de özellikle ifşa, iman ve bilgi boyutları bağlamında yaptığı analizler bunun aksini ortaya koymakta veya daha fazla detaylandırma ihtiyacını açığa çıkarmaktadır.

SONUÇ

Smart, Whaling ve Rennie İngiliz asıllı ve belli bir din araştırma geleneğinin temsilcileri olan din bilimcileridir. Her üçü de dinin çok yönlü/boyutlu bir fenomen olduğunu vurgulamak suretiyle kendi modellerini ortaya koyar. Smart'ın yedi boyutlu modeli eksiklikleriyle beraber, din araştırma alanında kullanışlılığı kabul edilen bir araştırma ve analiz etme aracı niteliği kazanmış durumdadır. Smart, boyutsal modeliyle dinlerin fenomenolojik açıdan diyalektik bir şekilde analiz edilebileceğini ve edilmesi gerektiğini belirtir. Onun klasik fenomenolojik kategorileri güncelleyen boyutsal modelinden hareketle, çeşitli boyutsal din modelleri ortaya konmuş ve boyutsal din analizleri yapılmıştır. Bu bağlamda Whaling ve Rennie'nin modelleri de, aynı yönde hareket ederek, Smart'ın modelini eleştirmek ve ondan faydalanmak suretiyle, bu tarz modellere yönelik ihtiyacı ve farkındalığı artırmaktadır.

KAYNAKLAR

Bakay, Uri E., *Phenomenology of Religion*,

<http://everything2.com/title/Phenomenology+of+Religion>, (erişim tarihi: 07.09.2014).

Bennett, Clinton, *Studying Islam*, London, New York: Continuum International Publishing Group, 2010.

-----, *In Search of the Sacred: Antropology and the Study of Religions*, London, New York: Cassell, 1996.

Connolly, Peter (Ed.), *Approaches to the Study of Religion*, London: The Continuum International Publishing, 2006.

Cox, James L. *A Guide to the Phenomenology of Religion: Key Figures, Formative Influences and Subsequent Debates*, New York: The Continuum International Publishing Group, 2006.

Hanedraaff, Wouter J., "New Age Movement", *The Encyclopedia of Religion*, (ER), Lindsay Jones, Editor in Chief), Second Edition, USA: Macmillan Reference, 2005, c. XII, s. 6495-6500.

<http://www.carfleo.org/documents/courseprofiles/11MUnits123456.pdf>, (erişim tarihi: 30.08.2015).

King, Ursula, "Smart, Ninian", *The Encyclopedia of Religion*, (ER), Lindsay Jones (Editor in Chief), Second Edition, USA: Macmillan Reference, 2005, c. XII, s. 8442-8445.

Kuruvachira, Jose, *Religious Experience Buddhist, Christian and Hindu (A Critical Study of Ninian Smart's Philosophical Interpretation of the Numinous and Mystical)*, New Delhi: Intercultural Publications, 2004.

Lewis, Michael- **Stahler**, Tanja, *Phenomenology: An Introduction*, New York: Continuum International Publishing Group, 2010.

Rennie, Bryan, "Brief Biographical Details", <http://www.westminster.edu/staff/brennie/biopic.htm>, (erişim tarihi: 25.08.2015).

-----, "The View of the Invisible World: Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience", *BULLETIN/CSSR*, Vol. 28, Number 3 / September-1999.

-----, "Understanding Religious Experience and Expression", <http://www.westminster.edu/staff/brennie/rel111in.htm>;
<http://www.wabashcenter.wabash.edu/syllabi/r/rennie/rel161/rel111in.htm#models>, (erişim tarihi: 30.08.2015).

Smart, Ninian, *The World's Religions*, New York: Cambridge University Press, 1998.

-----, *The Religious Experience of Mankind*, New York: Charles Scribner's Sons, 1969.

-----, *Religions of Asia*, New Jersey: Prentice Hall, 1993.

-----, "Scientific Studies of Religion", *Preface to Christian Studies*, Ed. F.G. Healey, London: Lutterworth Press, 1971.

-----, *Religions of the West*, New Jersey: Prentice Hall, 1994.

-----, *Secular Education and the Logic of Religion*, New York: Humanities Press, 1967.

-----, *Buddhism and Christianity: Rivals and Allies*, London: The Macmillan Press Ltd, 1993.

-----, *Background The Long Search*, London: British Broadcasting Co., 1977.

-----, *Worldviews: Crosscultural Explorations of Human Beliefs*, New York: Charles Scribner's Sons, 1983.

-----, *Choosing A Faith*, London, New York: Boyars/Bowerdan, 1995.

-----, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*, Berkeley, London: Harper Collins, University of California Press, 1996.

-----, *The Phenomenon of Religion*, London: The Macmillan Press Ltd., 1978.

-----, "Theravada Buddhism and the Definition of Religion", *Sophia*, 34 (1), 1995, s.161-166.

Whaling, Frank, *Approaches to the Study of Religion*, Ed. Peter Connolly, London: The Continuum International Publishing, 2006.

-----, "Küresel Bir Bağlamda Din İncelemesi", *Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945'ten Günümüze)*, Yayına Hazırlayan ve Çev. Fuat Aydın, Ankara: Eskiyeşi yay., 2013.

-----, "Introduction", *Theory and Method in Religious Studies: Contemporary Approaches to the Study of Religion*, Berlin: Walter de Gruyter, 1995, s.1-39.

-----, "Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", *Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945'ten Günümüze)*, Yayına Hazırlayan ve Çev. Fuat Aydın, Ankara: Eskiyeşi Yay., 2013, s. 137- 264.

-----, *Christian Teology and World Religions: A Global Approach*, London: Marshall Pickering, 1986.

-----, "Theological Approaches", *Approaches to the Study of Religion*, Ed. Peter Connolly, London: The Continuum International Publishing, 2006, s. 226-274.